

A PRÉDIKÁCIÓ
RÉTEGEI
A 17. SZÁZADBAN

*Írók, másolók,
kompilátorok,
hallgatóság*

*

SZERKESZTETTE
Förköli Gábor
Lovas Borbála
Szigeti Molnár Dávid

*A kora újkori unitárius
prédikációirodalom története
Erdélyben és Magyarországon*
Kutatócsoport

*

Kolozsvári Protestáns
Teológiai Intézet

A prédikáció rétegei a 17. században
Írók, másolók, kompilátorok, hallgatóság

A PRÉDIKÁCIÓ RÉTEGEI A 17. SZÁZADBAN

Írók, másolók, kompilátorok, hallgatóság

Szerkesztette:
Förköli Gábor, Lovas Borbála,
Szigeti Molnár Dávid

A kora újkori unitárius prédikációirodalom története
Erdélyben és Magyarországon Kutatócsoport

–

Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet

Budapest
2024

A kötet A kora újkori unitárius prédikációirodalom története
Erdélyben és Magyarországon NKFIH (OTKA) FK 135165
számú pályázat támogatásával készült.

A személynévmutatót készítette:
Sebestyén Ádám

Az angol nyelvű absztraktokat lektorálta:
Gyuris Kata

A német nyelvű absztraktot lektorálta:
Sven Höbel

A címlap Dávid Ferenc prédikációs kötete (RMNy 269)
Kolozsváron őrzött egyik példányának kézzel pótolta
borítója felhasználásával készült.

A kötet jelzete: Biblioteca Academiei Române – Filiala Cluj-Napoca
(Kolozsvár, Románia), B. M. V. U 26.

Műszaki szerkesztő:
Kiss Béla

Felelős kiadó:
Lovas Borbála

Szerzők, 2024 ©
Szerkesztők, 2024 ©
ISBN 978-963-489-673-9

Nyomdai kivitelezés: Séd Nyomda, Szekszárd
www.sednyomda.hu

Tartalomjegyzék

Előszó	7
--------------	---

*

Bartók István (HUN-REN BTK ITI, MTA-BTK Lendület Humanista Kánonok és Identitások Kutatócsoport): <i>Adalékok a 17. század első harmadának magyar nyelvű prédikációirodalmához kritikátörténeti szempontok alapján</i>	9
--	---

*

Szigeti Molnár Dávid (SZTE): <i>Piros fonal a háromszéki unitárius prédikációirodalom megsárgult szövetén: A Bánkódó lélek nyögési és egy korpusz összeállítása</i>	21
--	----

Lovas Borbála (ELTE): <i>Az Ms.R. 1214. és az unitárius prédikációhagyomány a 17. században: A kolozsvári Bölöni-kódex újraolvasásának tanulságai</i>	75
--	----

*

Szárász Orsolya (DE): <i>A Pázmány-prédikációk néhány nem jelölt forrásáról</i>	131
--	-----

Maczák Ibolya (HUN-REN-PPKE BILK): <i>Káldi-prédikációkat kompiláló hitészónokok a 17–18. században</i>	171
--	-----

Sebestyén Ádám (ELTE):
„Mert ahol test vagyok, helynek is kell ott lennie”:
Természetfilozófiai ismeretek Geleji Katona István prédikációiban..... 191

*

Szelestei N. László (HUN-REN–PPKE BILK):
Bárkányi János ferences szerzetes halotti beszédeinek sajátosságai..... 211

Móré Tünde (BTK ITI):
Az igaz vallás hívei: Három unitárius temetési oráció 227

*

Pap Balázs (PTE):
„Prédikációs ének” 241

Újlaki-Nagy Réka (BTK TTI):
*A tanítóének mint az igehirdetés eszköze
a korai erdélyi szombatosoknál*..... 252

*

Ősz Sándor Előd (KPTI):
*Nyomatott könyvek prédikációra utaló széljegyzetei
a 16–17. század fordulóján* 267

Tasi Réka (ME):
„A’ könyvekben foglalt matériáknak sommáját ki-tanúlhatni”:
Mutatók és fogalmi rend Illyés István prédikációgyűjteményeiben 285

Névmutató 297

*Nyomtatott könyvek prédikációra utaló
szélgjegyzetei a 16–17. század fordulóján**

Kora-újkori prédikációs irodalmunk legfontosabb forrásai, a szövegszerűen ránk maradt prédikációk mellett nem szabad figyelmen kívül hagyunk, a korabeli nyomtatványok – elsősorban Bibliák és prédikációs kötetek – kéziratossá bejegyzéseit sem. Ezen margináliák értékét akkor látjuk igazán, ha figyelembe vesszük, hogy valamely jól körülhatárolt területen adott vasárnap elhangzó prédikációk/igehirdetések/homíliák töredékéből lesz írott szöveg, illetve azt, hogy a lejegyzők köre is meglehetősen behatárolt (általában jól képzett, a maga egyházában – formális vagy informális – tekintélynek örvendő lelkész/pap). A margináliák lejegyzői viszont már jóval közelebb állnak az „átlagos” lelképásztorhoz, és más irányból világítanak rá a mindennapi prédikációs gyakorlatra, mint a szellemi műhelyekben született, cizellált szövegek. Az alábbiakban négy, a 16–17. század fordulóján működő magyarországi, illetve erdélyi lelkész könyvbejegyzéseit vizsgáljuk meg alaposabban abban a reményben, hogy közelebb kerülünk a kor prédikációs gyakorlatának megismeréséhez.

I. Piskolti Fabricius Mátyás igehirdetései

Piskolti Fabritius Mátyás Eber-kalendáriumát a gyulafehérvári Batthyaneumban őrzik.¹ A forrás egyedi, hiszen 16. században Erdélyben szolgáló református lelkésztől ilyen részletes és pontos naplószerű feljegy-

* A kutatást a Magyar Tudományos Akadémia Bolyai János Ösztöndíja (BO/00083/22/2) támogatta.

¹ Paul EBER, *Calendarium Historicum* (Vitebergae: Johannes Crato, 1573) – VD16 E 20. Lelőhelye és jelzete: Gyulafehérvári Batthyaneum Hung. XIII. 62.

zéssor ezidáig nem került felszínre. 1929-ben Barts Gyula soproni tanár (aki korábban Gyulafehérváron működött) 19 oldalas kiadványban közölte és dolgozta fel bejegyzéseit.² A szakma már a megjelenés után felfigyelt a kiadványra, 1929-ben a *Turul*,³ 1930-ban az Erdélyi Múzeum,⁴ 1933-ban a *Századok*⁵ közölt róla ismertetőt. A második világháborút követő évtizedekben ennek ellenére feledésbe merült, annyira, hogy a bejegyzők nem kerültek bele Tonk Sándor és Szabó Miklós adattárába sem,⁶ jóllehet a kiadványt a szerző megjelenése után elküldte a Teleki Tékának. Az anyaországi kutatók elsősorban a Baranyai Decsi János halálára vonatkozó adat kapcsán hivatkoznak rá.⁷ A szakmai köztudatba igazából Szabó András hozta vissza Barts művét. Több írásában hivatkozik rá, a wittenbergi magyar coetusról szóló könyvében pedig csaknem minden prozopográfiai adatát értékesíti.⁸ A kalendárium vizsgálata során kiderült, hogy Barts – kimerítő ismertetése ellenére – számos figyelemre méltó egyház- és életmódtörténeti feljegyzést nem közöl, és a bevezető tanulmányban sem említi őket.

Az első kötetábla bőrborításába préselt évszamos monogram (A Z C / 1578) szerint a kalendárium első tulajdonosa Zalai Kápolnai András volt, aki 1578-ban köttette a nyomtatványt. Zalai 1575-ben Tállyán volt rektor,

² BARTS Gyula, *Zalai Kápolnai András és Piskolti Fabricius Mátyás élete és feljegyzései (1576–1601)* (Sopron: Tóth Alajos könyvnyomdai műintézete, 1929).

³ ZSINKA Ferenc, „Dr. Barts Gyula: Zalai Kápolnai András és Piskolti Fabricius Mátyás élete és feljegyzései”, *Turul* 43 (1929): 112–113.

⁴ BITAY Árpád, „Dr. Barts Gyula: Zalai Kápolnai András és Piskolti Fabricius Mátyás élete és feljegyzései”, *Erdélyi Múzeum* 35 (1930): 205.

⁵ ASZTALOS Miklós, „Barts Gyula: Zalai Kápolnai András és Piskolti Fabricius Mátyás élete és feljegyzései”, *Századok* 67 (1933): 223.

⁶ SZABÓ Miklós és TONK Sándor, *Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban. 1521–1700* (Szeged: Scriptum, 1992).

⁷ HOLLER László, „Feljegyzések az erdélyi magyar történelemről: Baranyai Decsi János történeti művének keletkezési idejéről és kéziratairól”, *Magyar Könyvszemle* 117, 3. sz. (2001): 299; SZVORÉNYI Róbert, „Baranyai Decsi János történeti művének (Commentarii de rebus ungaricis) datálásához”, in *Interpretációk interpretációja: tudós bibliothecariusok, tudós elődök*, szerk. ZSUPÁN Edina, 50–57 (Budapest: Argumentum Kiadó, 2015).

⁸ SZABÓ András, „Antitrinitáriusok, reformátusok és jezsuiták Gyulafehérvárott, 1557–1588”, *Erdélyi Múzeum* 77 (2015): 48; SZABÓ András, *Coetus Ungaricus A wittenbergi magyar diáktársaság 1555–1613* (Budapest: Balassi Kiadó, 2017).

majd Wittenbergben (1578–1579) peregrinált, Biharon (1579–1581) volt rektor, majd Váradon (1581–1582) és Gyulafehérváron (1582–1587 mh.) második lelkipásztor.⁹ A könyv lapjain 16 kéziratos bejegyzését olvashatjuk. A kéziratos bejegyzésekből értesülünk arról, hogy Zalai halála után a kalendárium Toronyai Máté püspökhöz került, majd tőle 1588-ban Piskolti Fabricius Mátyáshoz. Ő 1578. április 26-án iratkozott be a wittenbergi egyetemre, 1580-ban tért haza. Piskolton (?–1583), Küküllőváron (1583–1587), Sárdon (1587–1588), Szászvároson (1588–1593), Déván (1593–1595) és Marosvásárhelyen (1595–1601–?) volt lelkipásztor. 1600-ban a Marosi egyházmegye eszterésévé választották. Első felesége Debreceni Sugó Anna (1583–1586 mh.), a második Feledi Anna (1587–1590 mh.), a harmadik bizonyos Gertrúd/Gerünta/Gerus (1591–1600–?) volt.¹⁰ Tíz gyermeke született, ezek közül hét nem érte meg az egy éves kort, három további gyermeke még magzati korban meghalt. Piskolti 164 eseményt eseményt rögzített a kalendárium lapjain. A 17. század első évtizedében három jól elkülöníthető időszakban három személy jegyzett a kalendáriumba, egyiket sem sikerült név szerint azonosítani. 1602–1603-ban öt Háromszékhez, 1603 és 1605 között 13 Biharhoz, 1609–1613-ban tíz Kassa környékéhez köthető bejegyzést olvasunk benne. A bihari bejegyzőről csupán annyi derül ki, hogy 1604–1605 között Bihardiószegen volt lelkipásztor, a többiről ennyi sem derül ki.

A továbbiakban Piskolti Fabritius Mátyás feljegyzéseivel foglalkozunk, ugyanis témánk szempontjából ezek relevánsak. 164 bejegyzés közül 12 Küküllővárra, kettő Sárdra, 69 Szászvárosra, 31 Dévára, 50 Marosvásárhelyre vonatkozik, az első két helyszín bejegyzései retrospektívek. Legsűrűbben Déván írt naplójegyzeteket, legritkábban pedig Marosvásárhelyen. A bejegyzések téma szerinti csoportosítása sem érdektelen: A kalendáriumban 43 alkalommal olvasunk családi eseményekre vonatkozó adatokat (házasságkötés, gyermekek születése, testvéreivel és azok gyermekeivel való kapcsolat), 22–22 alkalommal írt a szolgatársairól (lelkipásztoroktól, iskolarektorokról), illetve gyülekezeti tagjainak haláláról. Tizennyolcszor írt szolgálati helyeiről (változások, fizetések, beiktatások), tizenhat alkalommal országos eseményekről (ezek nagy részének nem volt

⁹ SZABÓ, *Coetus...*, 297.

¹⁰ Uo., 214.

szemtanúja), tizenegyszer vagyoni ügyekről, tíz-tíz esetben patrónusairól, illetve természeti katasztrófákról, rendkívül jelenségekről. Négy-négy esetben emlékezett meg be saját orvosi kezeléséről, álmairól, illetve az új naptár bevezetéséről – utóbbit hevesen ellenezte.

Igehirdetői szolgálatáról 13 bejegyzés beszél, ezek közül hat gyülekezeti istentiszteletekről, hét pedig temetési szolgálatokról tudósít.

1588. november 3-án, szászvárosi szolgálatának negyedik hónapjában negyedik alkalommal magyarázta az Ézs 1-et, leírta, hogy Küküllőváron kétszer, Sárdon egyszer prédikált erről a textusról. („Quarta vice hodie egressus sum Saxopoli primu[m] caput Jesae explicare, cum bis Kwköllövarini, tertio Sardini enarravissem. [...] anno 1588.”)¹¹

1590. december 15-én a Mt 24,23 alapján prédikált Szászvároson az Antikrisztusról. („Triduo ante die d[omi]nico ex Matth[aeo] 24 h[ab]ui concione[m] de Antichristo. Tunc si quis dixerit, ecce hic Chr[ist]us aut ibi, ne credite etc.”) Meg kell jegyeznünk, hogy a bibliai szöveg itt nem az Antikrisztusról, hanem a hamis krisztusokról beszél. Piskolti hozzáteszi, a naptárreform is az Antikrisztus műve. („Hic dies t[ame]n erat Martis et s[e]c[un]dum vetus Calend[arium] debuit die veneris celebrari. Adest ig[itu]r Antichr[ist]us mutans tempus.”)¹² Témánk szempontjából érdekes kérdés, hogy az utóbbi gondolat bekerült-e a prédikációba.

1593. július 25-én az 1Móz 41 (József álomfejtése, udvari méltósága és gabonataralékolása) alapján készült prédikálni, de a környékbeli románok zendülése megakadályozta azt. („Concionem neglexi.”) A zendülés azért tört ki, mert két héttel korábban a városi tanács elrendelte, hogy a dézsmát ne kévénként, hanem kalongyában szolgáltatassák be.¹³ Az előkészített prédikáció textusa valószínűleg nem minden célzás nélkül szólt a gabona begyűjtéséről és raktározásáról.

A dézsmabeszolgáltatás körüli feszültségek miatt Dévára távozott, 1593 szeptemberében az Ézs 55-ban elhangzó ígérek közül választott textust beköszönő prédikációjához. („Incipiam per 55. cap[item] Is[aias].”)¹⁴

¹¹ EBER, *Calendarium...*, 354.

¹² Uo., 397.

¹³ Uo., 232, 247.

¹⁴ Uo., 311.

Ugyanezen év (ónaptár szerinti) november 8-án, a pénteki istentiszteleten a Lk 12,33kk-et magyarázta. („12. caput Lucae Devae hodie explicavi. Vendite bona vestra etc.”)¹⁵

1600. április 3-án, húsvét második napján a Mk 16,1–8 (Mária Magdaléna és asszonytársai találkozása a feltámadott Krisztussal) alapján hirdette az Igét. Istentisztelet alatt megszületett Judit lánya. („Postridie Paschae tempore concionis nata est mihi filiola Judith. Laus et gloria sit D[omi]no 1600. Magdalenaie historiam ex 16 Marci explicabam Vásárheljni.”)¹⁶

A gyülekezeti istentiszteletek mellett Piskolti hét temetési szolgálatáról is olvashatunk a kalendárium lapjain. A Zsid 9-ből választott textust Szabó Kristóf szászvárosi királybíró temetésén, akit a gyanú szerint megmérgezték. („Eodem sepelivimus et Christophor[um] Zabo Regium Judicem hora 11, [...] me co[n]tionem h[ab]ente ex Heb 9 cap[ite].”)¹⁷ Ugyanebből a bibliai fejezetből prédikált a marosvásárhelyi Pajzos János felett 1600. szeptember 21-én. („Mortuus est in D[omi]no quiescens Jo[hann]es Paisos cui co[n]cionatus sum br[eviter] ex Heb. 9 1600, Jovis.”)¹⁸

1596 áprilisában Marosvásárhelyen az ismeretlen státusú Köpeczi János gyermekágyban meghalt özvegye felett mondott prédikációjához az Ézs 26-ból választott alapigét, valószínűleg a 19. verset. („Uxor Joannis Köpöczyi secunda ex partu mortua est Vasarhelini hoc die se[cun]dum novum calend[arium] 1596, me brevem concionem h[ab]entem ex Is[ai]ae 26 cap.”) 1600. december 19-én káposztászentmiklósi szolgátságát, Csabai Pétert temette, és ismét a Mt 24-ben szeplő végítéletet választotta textusul, ezúttal a 42. verset. („Hodie sepultus est Petrus Czabai in Zentmiklos anno 1600, me co[n]cione[m] institue[n]te breve[m] ex Matth 24 Vigilate e[r]go quia nescitis de etc. Jovis.”)¹⁹

1601-ben két temetési prédikációjában is magyarázta az Ézs 57-et. Május 16-án az iskola tudós rektora, Baranyai Decsi Csimor János,²⁰ augusztus 3-án pedig az erőszakos halált halt, Báthory-párti arisztokrata, Kornis

¹⁵ Uo., 359.

¹⁶ Uo., 130.

¹⁷ Uo., 226–227.

¹⁸ Uo., 308.

¹⁹ Uo., 401.

²⁰ Legújabb életrajzát lásd: SZABÓ, *Coetus...*, 92–95.

Gáspár²¹ hamvai felett. („Sequenti nocte hora 2 defunctus est vir doctissimus et collega meus d[ominus] Joannes Decius a[nno] D[omini] 1601, decus et ornamentum scholae nostrae, me contionem habente ex Isaiæ 57. Sepelivimus 16 die huius mensis, Mercurii die.” – Casparem Cornis sepelivimus 3 Augusti interfectum a[nno] D[omini] 1601. Me concionante ex Isaiæ, Veneris die.”²³)

Valószínűleg 1601-ben jegyezte fel, hogy 1583. szeptember 6-án meghalt patrónája, Bebek Györgyné Patócsi Zsófia, 1601. május 4-én pedig annak unokája Bogáti Menyhátrné Kendi Zsófia. A két halálesetről szóló bejegyzés után olvassuk: „Me concione[m] h[ab]ente ex 14 cap[ite] Apoc[alipseos]”²⁴ Valószínűleg a Jel 14,13-ról prédikált, ám a szövegből nem derül ki, hogy melyik nemesasszony elparentálásakor hangzott el a beszéd. Ezekén kívül beszámol két tucatnyi személy haláláról, akiket valószínűleg ő temetett, ám a prédikációról nem árul el semmit.

Piskolti Fabritius Mátyás legalább 18 évig volt lelkipásztor. Piskolt kivételével mindenik gyülekezetében jól képzett rektorok működtek, Szászvároson káplánja (*altarista*-nak nevezi) is volt, így feltételezzük, hogy az igehirdetési szolgálatok legalább felét ő végezte – ez hozzávetőlegesen heti két igehirdetést jelent. Feltételezéseink szerint 1800–2000 prédikációt mondhatott el. Ezek közül 16-nak a textusát ismerjük, érdekes módon három közülük ismétlődik. Kilenc textus ó-, hét újszövetségi, az Ószövetségből hiányoznak az ún. „iratok”, az Újszövetségből a levelek.

2. Erasmus Johannis prédikációi

Erasmus Johannis Kolozsvár 16. századi egyházi életének kiemelkedően színes személyisége. Életrajzát Dán Róbert foglalta össze. 1550 körül született a szászországi Salzwedelben, 1570-től a lipcsei egyetemen ta-

²¹ KENYERES Ágnes, főszerk. *Magyar életrajzi lexikon*, 4 köt. (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1967), 1:973.

²² EBER, *Calendarium...*, 172. Közli BARTS, *Zalai...*, 15.

²³ EBER, *Calendarium...*, 294. Közli BARTS, *Zalai...*, 15.

²⁴ EBER, *Calendarium...*, 293. Közli BARTS, *Zalai...*, 15.

nult. Emdenben (1576–1579) volt rektor, majd 1579-ben Frankfurt am Mainban dolgozott nyomdai korrektorként. Ezután Genfbe ment, ahol kapcsolatba került Béza Tódorral. Később Antwerpenben (1581–1583) működött rektorként, majd 1583-tól Leidenben élt családjával. Innen szentháromságtagadó írása miatt 1584-ben távozni kényszerült és Krakóba menekült. 1590-ben Bernhard Iacobinus innen hívta Kolozsvárra. 1590. július 21-én már Erdélyben volt, de a német gyülekezet lelkészi állását csak 1593-ben foglalhatta el. 1593-ban Béza Tódor levelet írt neki, amelyben szemére hányta, hogy csatlakozott a szentháromságtagadókhöz. 1601. április 17-én halt meg. Teológiai nézetei meglehetősen sajátosnak mondhatók. Helytelenített mindenféle egyházi hierarchiát, a világi hatóságot a sátán képviselőjének tartotta. Ezek alapján az antitrinitarizmus radikális vonalába sorolhatnánk. Krisztológiája viszont a mérsékelt szentháromságtagadókénál is konzervatívabb volt, ugyanis Krisztus preexisztenciáját (földi születése előtti létét) is hitte. Kolozsvári lelkipásztorrá csak e tanítás visszavonása után választották meg.²⁵

Az Erdélyben őrzött reformátori művek kutatása során négy olyan kötetre akadunk, amelyek egykor Erasmus Johannis birtokában voltak. Kettő közülük a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet könyvtárában, a harmadik az Unitárius Kollégium, a negyedik a Királyi Líceum bibliotékájában (utóbbi kettő ma Román Akadémia kolozsvári fiókjának része) maradt fenn. Témánk szempontjából ezek közül három érdekes, a negyedik – Kálvin *Institúciójának* 1568-as kiadása – nem tartalmaz prédikációra utaló bejegyzéseket, ám annál több életrajzi adatot.²⁶

A vizsgálendő három kötet műfaja bibliamagyarázat, teológus szaknyelven kommentár. Wolphgang Musculus Máté, illetve János evangéliumához írt kommentárjait 1570-ben köttette egybe.²⁷ 1571-ben vásárolta

²⁵ DÁN Róbert, „Erasmus Iohannis »Világos bizonyítékai«, *Irodalomtörténeti Közlemények* 87, 1–3. sz. (1983): 120–129.

²⁶ A kötetről lásd bővebben: Ősz Sándor Előd, „Erasmus Johannis kolozsvári unitárius lelkipásztor könyvtárának Kálvin-köteteiről”, *Korunk* 28, 9. sz. (2017): 27–31.

²⁷ Wolphgang MUSCULUS, *In evangelistam Matthaeum commentarii* (Basileae: Eusebius Episcopus, 1567) – VDI6 M 7286 + Wolphgang MUSCULUS, *Commentarii in evangelium Ioannis* (Basileae: Johannes Hervagius, 1564) – VDI6 M 7277. Leőhelye és jelzete: A Román Akadémia Kolozsvári Fiókjának könyvtára, C 55558–9.

Kálvinnak az Ezékiel próféta könyvének első 21 részét magyarázó művét.²⁸ 1572-ben Martin Borrhausznak a Jób és a Prédikátor könyvéhez, Kálvinnak az ún. kispróféták könyveihez, illetve Martin Bucernek az Efézusi levélhez írott magyarázatát köttette egybe,²⁹ a Kálvin kommentárt viszont már 1570-ben megvásárolta.

A három kötetben összesen 20 olyan széljegyzetet találtunk, amely Johannis prédikációs gyakorlatára utal. A bejegyzések közül három 1587–1589 közötti keltezésű, és valószínűleg Krakkóhoz köthető. A fent említett *Institúció* széljegyzeteiből tudjuk, hogy 1590 áprilisában hívták meg Kolozsvárra, ugyanazon év júniusában már a kincses városban tartózkodott,³⁰ így az 1590 augusztusa és 1593 októbere közötti bejegyzéseket már ide köthetjük. Biográfusai szerint a német unitárius eklézsia lelkési állását csak 1593-ban foglalhatta el, ám 1590 adventjének első vasárnapján már prédikált. Kérdés, hogy (megválasztott?) lelkészként vagy meghívott igehirdetőként.

Az alábbiakban közöljük a 20, igehirdetésre vagy prédikációs előkészületre utaló datált bejegyzést. Legtöbb ilyen jellegű jegyzet, szám szerint 13 Musculus Máté-kommentárjában található, a többi műben mindössze kettő-három fordul elő. Ha megnézzük a dátumokat, meglepetten szembesülünk azzal, hogy szerdától vasárnapig minden nap szerepel benne. Feltételezzük, hogy a népes és gazdag kolozsvári eklézsziában nemcsak szerdán és pénteken, hanem minden nap volt igemagyarázatos istentisztelet.

²⁸ Jean CALVIN, *In viginti prima Ezechielis capita praelectiones* (Genevae: Franciscus Perrinus, 1565) – GLN-719. Lelőhelye és jelzete: a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet könyvtára Ant 49. A kötetről lásd Ősz Sándor Előd, *Bibliotheca Calviniana Transilvanica* (Kolozsvár: Erdélyi Református Egyházkerület – Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2014), 168–169.

²⁹ Martin BORRHAUS, *In sancti viri Iobi historiam salutari de mysterio crucis et de lege atque euangelio doctrina refertam* (Basileae: Petrus Perna, 1564) – VD16 B 6743 + Jean CALVIN, *Praelectiones in duodecim prophetas minores* (Genevae: Johannes Crispinus, 1567) – GLN-784 + Martin BUCER, *Praelectiones doctiss. in Epistolam d. P. ad Ephesios* (Basileae: Petrus Perna, 1562) – VD16 B 8904. Lelőhelye és jelzete: A Román Akadémia Kolozsvári Fiókjának könyvtára, U 74741–3. A kötetről lásd Ősz, *Bibliotheca...*, 346–347.

³⁰ Ősz, „Erasmus Johannis...”, 29.

1587. febr. 13., szombat – Mik 6,6–8 – „Insignis hic loc[us] tot[us].
13 Feb 93. Rele[...] interdum hunc locu[m] docens rep[ro]bos
nunqua[m] serio ad Deu[m] et poenitentia[m] aspirare.” (CALVIN, *Duodecim*, 428.)
1587. febr. 13., szombat – Mik 7,18 – „13 Feb Ao 87.” (CALVIN, *Duodecim*, 448.)
1589. aug. 27., vasárnap – Mt 24,15–22 – „27 Aug 89 eluctans e tenta-
tione.” (MUSCULUS, *Matthaeum*, 572.)
1590. aug. 23., csütörtök – Mt 5 – „Nota bene: pulcher et faecunde[!]
de bonis operibus. 23. Aug. 90.” (MUSCULUS, *Matthaeum*, 88.)
1590. szept. 9., hétfő – Ez 1,1 – „9 Sep 90.” (CALVIN, *Ezechielis*, 1r.)
1590. szept. 29., vasárnap – Ez 10,2 – „NB Sep 29 Ao 90.” (CALVIN, *Ezechielis*, 158v.)
- 1590 dec. [2.], Advent I. – Mt 21,1–3 – „Concio in adventu do[min]i[!]
Ao 1590 mense Dec hinc habita primum die pauca de adventu
do[min]i[!] et q[uo]tuplex.” (MUSCULUS, *Matthaeum*, 529.)
1591. márc. 10., Reminiscere vasárnap – Mt 26,36 – „Tertia co[n]cio,
prima fuit p[rae]paratio et de usu, altera de textu, 3-a ea[m] sequit-
tur. 9i 10 Mar.” (MUSCULUS, *Matthaeum*, 621.)
1591. márc. 14., csütörtök – Mt 5,29–30 – „Locum hunc subinde lege
de sca[n]dalo Ao 91 14. Mart.” (MUSCULUS: *Matthaeum*, 110.)
1591. márc. 15., péntek – Mt 26,39b – 15 Mar 91 – „Locus hic totus su-
binde reagendus. Eximiu[m] et subinde aspiciendu[m] hu[nc]q[ue]
memoria tene[n]du[m] et usu iugiter exercendu[m].” (MUSCULUS, *Matthaeum*, 625–626.)
1592. jún. 14., vasárnap – Préd 8,15 – „1592 14 Iun q[ua]ndo ad ha[n]c
arcana[m] et modesta[m] sap[ientiam?] p[ro]pi[us] aspiraba[m] et
p[er]venieba[m].” (BORRAHAUS, *Iobi*, 208.)
1597. márc. 17., szerda – Hab 2,2–3 – „NB. 17 Mar 93.” (CALVIN, *Duo-
decim*, 496.)
1593. márc. 26., péntek – Préd 9,1 – „Insignis loc[us] 93 26 Mar.” (BOR-
RHAUS, *Iobi*, 209.)
1593. márc. 28., Estomihi vasárnap – Mt 26,26–28 – „NB in coena et
exerce et meditare id pie et devote 93 28 Mart.” (MUSCULUS, *Matt-
haeum*, 620.)

1593. ápr. 3., szombat – Mt 26,41b – „NB 93 2 Apr.” (MUSCULUS, *Matthaeum*, 627.)
1593. ápr. 14., szerda – Mt 28,18b – „93 14 Apr.” (MUSCULUS, *Matthaeum*, 681.)
1593. júl. 28., szerda – Mt 6,12 – „93 28 Iul.” (MUSCULUS, *Matthaeum*, 163.)
1593. aug. 1., vasárnap – Mt 9,35–38 – „93 1 Aug.” (MUSCULUS, *Matthaeum*, 297.)
1593. aug. – Mt 6,12 – „93. Aug.” (MUSCULUS, *Matthaeum*, 164.)
1593. okt. 22. péntek – Mt 22,1–11 – „93 22 Octo.” (MUSCULUS, *Matthaeum*, 543.)

3. Ismeretlen lelkész a Vizsolyi Bibliából prédikál

A Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet könyvtárának Vizsolyi Bibliáját (RMNy 652, RMK I 236) 18. századi egészborítós borítja, hátsó táblája hiányzik, az első tábla is meglehetősen rossz állapotban van. Nyolc előzéklapot tartalmaz, hátvédlapja nem maradt fenn. Az újrakötéskor már valószínűleg csonka volt. Jelenleg az első rész címlapja és kezdeti 74 fóliója hiányzik, a 75–686. lapok viszont hiánytalanul megvannak. A második rész sértetlen (címlap + 275 fólió). A harmadik, Újszövetséget tartalmazó rész 236 + 1 fóliójából az első 174 van meg. A kötet elejéről tehát 75, végéről 63 lap (25, illetve 31 ívfüzet) hiányzik.

Legrégebbi ismert tulajdonosa az Újszövetség címlapjára jegyezte nevét: *Francisci L[itterati?] de Hosdatt Provisoris Hunyadiens[is] ab Anno 1629. fi. 12.* Eszerint Ferenc deák, Vajdahunyad várának hosdái származású udvarbírója vásárolta 1629-ben 12 forintért. A tulajdonosról ezidáig semmit sem sikerült kideríteni. A Bibliát valószínűleg ő adományozta szülőfaluja, a Vajdahunyad szomszédságában fekvő Hosdát református eklézsiájának. Hosdát református gyülekezete a Hunyad-Zarándi egyházmegye 1668-ban készült gyülekezet-lajstromában tűnik fel először mint Rákosd filiája.³¹

³¹ A Hunyad-Zarándi egyházmegye levéltára az Erdélyi Református Egyházkerületi Levéltárban. Protokollumok I/I. p. 3.

A hagyomány szerint mindkét falut a középkorban telepítették a Székelyföldről. Katonai státusú lakosai a vajdahunyadi vár védelmét látták el. A gyülekezet a 18. század közepén önállósodott.³² Az egyházközség számadásai szerint 1757-ben kapta meg jelenlegi kötését – 84 dénárért.³³

1800-ban a gyülekezet akkori lelkipásztora, Kovásznai Gotz József³⁴ a kötéstáblák belső oldalaira Bod Péter és Gombási István műveiből származó idézeteket másolt. Az első előzéklap versójára a következő szöveget írta: „Ezenn Szent Biblia Kristus Mátkájáé Az Hosdáthi Nms Szent Ekklésiájé. Nota bene: Ez a Károli Gáspár fordítása szerint való Szent Biblia, mellyet a Nyomtattatásnak helyéről Visoli Bibliának is neveznek, ezzel élünk mi Protestansok máig is. Ezen Bibliáról ha többet akarsz látni, tekintsd meg B[od] P[éter] B[iblia] Hist[oriaja] 143-dik levelét és olvass a Károli Gáspár fordításáról ad annum 1590. Ezt a jegyzést azért tettem, hogy az olvasó egyszeribe tudhassa, hogy e nem a Váradai Biblia némelyeknek vélekedések ellen. Ki ajándékozta, én úgy hiszem, hogy az, akinek nevét olvashatni az Újj Testamentum Sz[ent] Í[rás] kezdetiben. Írta K[ovásznai] G[otz] J[ózsef] mtk. H[osdáti] R[eformátus] P[rédikátor] 1800.”

A Bibliát Hosdátton őrizték a 20. század közepéig. Valamikor 1945–1948 között a falu lelkipásztora, Bartha Endre – megérezve az államosításoknak és a műértékek elkobzásának előszelét – Kolozsvárra szállította és Vásárhelyi János püspök kezébe adta. (A történetet a lelkipásztor unokája, Jenei Tamás, az Erdélyi Református Egyházkerület katekétikai előadója mesélte el 2014-ben.) Vásárhelyi János a püspöki iroda szekrényébe tette a

³² BUZOGÁNY Dezső és Ósz Sándor Előd, szerk., tan., *A hunyad-zarándi református egyházközségek történeti katasztere*, 2 kötet. (Kolozsvár: Erdélyi Református Egyházkerület, 2005), 2:492.

³³ A Hosdáti Református Egyházközség levéltára az Erdélyi Református Egyházkerületi Levéltárban Iratok B/26.

³⁴ Kovásznai Gotz József 1773-ban született Szarazajtán Gotz Gábor lelkipásztor fiaként. 1783-tól Székelyudvarhelyen, 1789-től Nagyenyeden tanult. Hariban (1794–1799), Hosdátton (1799–1801) és Magyarbényén (1801–1836 mh.) volt lelkipásztor. 1816-tól haláláig a Nagyszebeni egyházmegye jegyzője volt. KÖBLÖS Zoltán, „Kovásznai Gotz József családi följegyzései 1773–1836”, *Genealógiai Füzetek* 10 (1912): 14–15.

kincset, és utóda is ott érezték biztonságban, 2013-ban került át jelenlegi őrzési helyére.³⁵

A kötetben szám szerint 444 értelmezhető széljegyzet található, ezen kívül kb. száz marginália az újrakötés során annyira sérült, hogy tartalmát nem tudjuk rekonstruálni. Emellett számos aláhúzás, macskakörmözés és másfajta kiemelés is található benne. A jegyzetek ugyanattól a kéztől származnak, és az íráskép, illetve a kronológiailag datálható bejegyzések alapján a 16–17. század fordulóján keletkeztek, tehát Ferenc deák előtt volt még egy tulajdonosa. A jegyzetek kétharmada magyar, a többi – két héber és négy görög kivételével – latin nyelvű. Az egyik bejegyzés Eger 1596-os ostromát említi, egy másik általánosságban a törököket, a harmadik pedig a hajdúkat. Ezek is megerősítik a fenti kelteezést.

A 444 széljegyzet nagyon sokféle, vannak közöttük tájékozódást elősegítő, szöveget idéző vagy kivonatoló margináliák, élőfejek, a nyomtatott szöveget kiegészítő vagy korrigáló bejegyzések is. A *glossarius* gyakran fűzött kortörténeti magyarázatot az olvasott bibliai szöveghez vagy alkalmazta azt saját korára; a háborúkra és a pusztításokra úgy tekintett, mint Isten büntetésére. Néhol pedig a (római katolikusokkal és antitrinitáriusokkal folytatott) hitviták hangulata tükröződik vissza a jegyzetekből.

Jelen tanulmány szempontjából viszont azok a bejegyzések érdekesek, amelyek konkrétan utalnak az ismeretlen bejegyző istentiszteleti szolgálataira. Negyven bibliai passzus mellett olvasható a „pro concione” megjegyzés vagy ahhoz hasonló: 2Kir 13,2; 2Krn 30,6b; Zsolt 12; Zsolt 80; Zsolt 94; Sirák 10,4–5; Ézs 22,12–13; Ézs 31,4; Ézs 63,15–16; Ez 16,3–13; Ez 22,1–17; Ez 33,14–16; Ez 45; Dán 4,14; Hós 3,1–5; Hós 7; Hós 8,7–8; Jóel 1,14; Ám 3,10–11; Ám 8,4; Ám 8,10; Ám 9,8; Mik 2,8–10; Mik 4,11; Zak 10; Mal 3,5; Mt 16–17.

További textusoknál megjelölte a prédikáció témáját is: „Pro concione funebri” megjegyzést olvasunk a 2Kir 17,17, a Jób 27,13–18 és a Jn 12,23–25 mellett, „Pro concione de bello”-t a 2Kir 19,21 és a Jóel

³⁵ A Bibliáról korábban részletesebben írtunk: Ósz Sándor Előd: „A Vizsolyi Biblia eddig ismeretlen példánya a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet könyvtárában”, in *MONOKgraphia: Tanulmányok Monok István 60. születésnapjára*, szerk. NYERGES Judit, VERÓK Attila és ZVARA Edina, 533–540 (Budapest: Kossuth Kiadó, 2016).

2,21 mellett. Szintén hadi eseményeket kísérő textusoknak szánta a Neh 4,14b-t („szép hadi intés”) és a Mik 4,11-et („Táborban való concio”). A Nehémiás önzetlenségéről szóló versek (Neh 5,14–15) mellé ezt írta: „Uroc ellen való praedicatio”, a Jób 31,13 után pedig ezt: „Nemessec Uroc ellen ki[k] szolgálóckal [...]begeyckel nem [a]karnac peorleni.” Három olyan prédikációnak a textusát is megjelölte, amelyekben hallgatóinak erkölcsi életét bírálta: A Zsolt 37,6 mellett ezt olvassuk: „concio dehortatoria”, Ez 33,14–15 mellett ezt: „Pro concione de modernorum hominum et morum perversitate”, Sof 3,1–7 mellett pedig ezt: „Concio contra indiscipulatos.” Különleges alkalomra szánt prédikáció textusát is megjelölte. A Bír 6,23 mellé ezt írta: „Concio ubi refor[ma]tur templum papis[ta]rum ad vers. 3[...].” Valószínűleg olyan alkalomra gondolhatott, amikor a reformátusok átvették a római katolikus templomot (esetleg eltávolították belőle az oltárokat vagy a képeket), és ezt istentisztelettel ünnepelték meg. A bejegyzés azért érdekes, mert ilyen szertartásról nincs tudomásunk.

A prédikációra vonatkozó 40 bejegyzés cáfolja azt a nézetet, miszerint a kor lelképásztora nem használták igehirdetői szolgálatuk során a magyar bibliafordításokat, hanem maguk fordították azt a latin, esetleg héber vagy görög bibliákból. Misztótfalusi Kis Miklós így emlékezik vissza erre a gyakorlatra az *Apologia Bibliorum*-ban: „Miközöttünk a tanult emberek, akár ha a tanárokat, akár magukat a lelkészeket tekintjük, [...] a legtöbben vagy egyáltalán nem, vagy csak nagyon ritkán követik pontosan a magyar fordítást. Sokan azért, mert nincsen magyar bibliájuk, vagy pedig azért, mert nem tetszik nekik az a fordítás, az eredeti héber vagy görög nyelvű Bibliát, vagy ennek latin és más fordításait használják. Ezekből olvassák fel a szöveget a templomi szószekekből, és ki-ki a saját tetszése szerint szabadon fordítja le azt magyarra.” (Jakó Zsigmond fordítása.)³⁶

A Bibliában egyetlen olyan marginália van, amely úgy utal igehirdetésre, hogy annak időpontját is meghatározza. (Valószínűleg más kéztől származik.) Az Ézs 49,14–16 mellett ezt olvassuk: „Erről az Locu[s]ról p[rae]dicállott az Fejérvári püspek az fejedelem teste felett.”

³⁶ JAKÓ Zsigmond, szerk., tan., *Erdélyi féniks. Misztótfalusi Kis Miklós öröksége* (Bukarest: Kriterion Könyvkiadó, 1974), 106.

Az erdélyi fejedelmi temetésekkel kapcsolatos adatokat Jakó Klára szemlélte és összegezte.³⁷ Ezek segítségével próbáltuk megállapítani, hogy melyik erdélyi fejedelem temetéséről lehet szó. 1590-ben megjelent kiadvány széljegyzetéről van szó, tehát a *fejérvári püspök* megnevezés minden kétséget kizáróan Gyulafehérváron működő református püspökre vonatkozik. (1599-ben Báthory András Náprágyi Demeter, a rövid időre helyreállított katolikus egyházmegye püspöke jelenlétében temették el Gyulafehérváron, sőt ekkor az erdélyi református egyház püspöke is éppen Ungvári János gyulafehérvári lelkipásztor volt.³⁸ Báthoryt azonban a köznyelv inkább *cardinal*nak nevezte.)

Két további esetről tudunk, amikor az erdélyi fejedelem ünnepélyes temetésekor gyulafehérvári (gyülekezeti vagy udvari) lelkipásztor volt a református püspök: 1629–1630-ban Bethlen Gábor halála és temetése idején Keserői Dajka János, I. Rákóczi György végtisztességekor, 1648-ban pedig Geleji Katona István viselte e tisztségeket. Kizárhatjuk a sorból Báthory Gábort és II. Rákóczi Györgyöt, hiszen őket már nem fejedelemként temették. Utóbbi temetéséről viszonylag részletes leírás maradt fenn, így ismerjük a szolgálattelvéket, Csulai György püspök nem volt közöttük.³⁹

Keserői Dajka János Bethlen Gábor vagy Geleji Katona István I. Rákóczi György felett mondott prédikációjának alapigéjéről van tehát szó. Az írásképp alapján inkább a Bethlen Gábor temetésén elhangzott igehirdetés mellett tennénk le voksunkat. A bibliai szöveg tartalma is ezt erősíti: „Hogy ha ezt mondgya a Sion: el hagyot engemet az WR, és az WR el feletkezett én rólam. Vallyon el feletkezik az Annya az ő kis gjermekéről, úgy hogj ne könyörüllyen az ő méhénece fián? Ha azoc el feletkeznek is, de én nem feletkezem el te rólad. Imé az én kezeimre irtálac tégedet: a te kő falaid szüintelen én előttem forognak.” (Ézs 49,14–16.) Erre a vigasztalásra sokkal inkább szükség volt a Bethlen halálával elkezdődő pártosko-

³⁷ JAKÓ Klára, „Adalék fejedelmeink temetkezésének kérdéséhez”, in *Emlékkönyv Jakó Zsigmond születésének nyolcvanadik évfordulójára*, szerk. Kovács András, Sipos Gábor és Tonk Sándor, 233–238 (Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 1996).

³⁸ ZOVÁNYI Jenő, *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon* (Budapest: Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1977), 177. BOB Péter, *Szmírnai szent Polikárpus* (Nagyenyed: [Kiss Ny.], 1766), 45, 48.

³⁹ SVÁBY Frigyes, „II. Rákóczi György temetése”, *Történelmi Tár* 3 (1880): 582–584.

dás idején, mint az öreg Rákóczi halála utáni békés és régóta előkészített dinasztikus trónutódláskor.

Tóth István György 1997-ben közölte Francisci András pálos szerzetes satirikus beszámolóját Bethlen temetési menetéről. Tóth szerint Francisci nem vett részt személyesen a végtisztességen, hanem katolikus főurak beszámolójából ismerte az eseményeket. A beszámoló 1630. január 13-án, a temetés időpontja (január 25.) előtt született, ezért valószínűleg a holttestnek a gyulafehérvári palotából a szomszédos templomba való ünnepélyes átvitelét örökíti meg. Utolsó mondata számol be az akkor elhangzó prédikációról: „Minister quidaem[!] supremus inter alios Caluinei nomine praedicantium maximus, cum concionem haberet in funere super illo, (cum) propheta Mane Techel, Phaues[!] dixit valde se dolere principatum Transiluanicum papisticum futurum.”⁴⁰ A *minister quidaem supremus* valószínűleg Keserői Dajka János püspök volt, aki a Belszár lakomáján feltűnő feliratról és Isten ítéletéről (Dán 6) prédikált. Ez nem zárja ki az Ézs 49,14–16 alapján elmondott prédikációt, ugyanis hét évvel korábban Károlyi Zsuzsanna teste felett Keserői négy prédikációt mondott a temetés különböző momentumain.⁴¹

A kötet széljegyzetei rávilágítanak a névtelen *glossarius* szellemi profiljára is: Héberül, görögül és latinul egyaránt tudó lelképásztorról van szó. Leggyakrabban az elitek erkölcstelenségét ostorozta, illetve a „páplistákkal” perlekedett. A temetési, a háborúról szóló, illetve a táborban elhangzott prédikációk arra utalnak, hogy korának fegyveres konfliktusait a saját bőrén érezte, és kereste rájuk a teológiai magyarázatot.

⁴⁰ TóTH István György, „Bethlen Gábor mókás temetési menete”, *Történelmi Szemle* 39 (1997): 130.

⁴¹ *Exequiarum coereimonialium serenissimae Principis ac dominae dnae. Susannae Caroli* (Albae Iuliae: Valaszutius et Mezlenius, 1624), RMNy 1307.

4. Gwalther a hódoltságban

A gyulafehérvári Batthyaneum polcain őrzik Rudolf Gwalther (1519–1586) zürichi lelkész és tanár az Apostolok cselekedeteiről írott könyvet,⁴² illetve a Római levelet⁴³ magyarázó homíliagyűjteményeit. A kötetek az 1625 körül Csepregi Mátyás nógrádi, majd drégelypalánki lelkész tulajdonában voltak. Az előbbiben 1626-ból, az utóbbiban 1623-ból és 1631-ből találunk keltezett bejegyzést. Csepregi 1613–1616 között a Debreceni Református Kollégium diákja volt.⁴⁴ Ismeretlen időpontban lett a nógrádi gyülekezet lelkésze, majd a település 1623-as elpusztítása után Drégelypalánkon folytatta szolgálatát. 1623–1632 között a Drégelypalánki egyházmegye esperese volt.⁴⁵ A kötetet a 18. században újrakötötték, majd Kovács Miklós gyulafehérvári püspök bibliotékájába került, az ő hagyatékából pedig a püspöki könyvtárként is működő Batthyaneumba.

Csepregi az Apostolok cselekedeteit magyarázó gyűjteménybe négy-soros, a Római levél alapján írott prédikációs-gyűjteménybe egy nyolc-, illetve tizennyolcsoros latin verset jegyzett. Szövegüket nem találtuk korabeli gyűjteményekben, így megkockáztatjuk a feltevést, hogy saját szerzeményekről van szó.

Témánk szempontjából a Római levélhez írott homíliagyűjtemény 20. főliójának versójára írott szöveg szerint 1523-ban a gyűjtemény első 43 prédikációját elmondta a nógrádi gyülekezetben, majd a települést elpusztították a törökök, és ő is odébb állt. („Anno 1623. a Homilia prima usq[ue] ad quadragesima[m] tertia[m] Concionatus sum Nogradinj, Turcar[um] excursionib[us] devastata et incensa urbe cessavi Anno terminato, Salute[m] [c]u[m] fusa consuluimus. Matthias Csheprej.”) A

⁴² Rudolf GWALTHER, *In Acta Apostolorum per Divum Lucam descripta homiliae CLXXXV.* (Heidelbergae: Typis Iohannis Lancelloti, 1614). Lelőhelye és jelzete: Gyulafehérvári Batthyaneum, ma a Román Nemzeti Könyvtár fiókkönyvtára, N8 IX 8.

⁴³ Rudolf GWALTHER, *In divi Pauli Apostoli apostolam ad Romanos homiliae XCVI.* (Heidelbergae: Typis Iohannis Lancelloti, 1614). Lelőhelye és jelzete: Gyulafehérvári Batthyaneum, ma a Román Nemzeti Könyvtár fiókkönyvtára N8 IX 9.

⁴⁴ SZABADI István, szerk., *Intézménytörténeti források a Debreceni Református Kollégium Levéltárában,* (Debrecen: Tiszántúli Református Egyházkerület, 2013), 237.

⁴⁵ ZOVÁNYI, *Magyarországi protestáns...*, 158.

kötet sűrű széljegyzetei is arra utalnak, hogy rendszeresen használta igehirdetésre, megvalósítva Kálvin homiletikai programját, aki a perikópa-rend helyett az ún. *lectio continuá*t alkalmazta, valamely bibliai könyvet magyarázott versről versre, és ezt ajánlotta követőinek is. Csepregi valószínűleg Gwalther prédikációs segítségével végigmagyarázta az Apostolok cselekedeteiről írott könyvet is – a széljegyzetek erre utalnak, ám annak időpontját nem ismerjük.

A négy említett forrás négy különböző prédikatori helyzettel szembe-sít: Piskolti Fabritius Mátyás textusválasztását környezetének eseményei határozták meg, és szívesen prédikált ugyanarról az Igéről. Erasmus Johannis bővelkedett színvonalas bibliai kommentárokbán, és előszeretettel használta is ezeket, textusválasztását valószínűleg stúdiumai és az adott liturgikus helyzet határozta meg. A Vizsolyi Biblia névtelen *glossarius*a a Szentírás olvasása közben gyűjtött anyagot majdani prédikációihoz. Csepregi Mátyás pedig alkalomról alkalomra elmondta Gwalther – magyaráított és nógrádi hallgatóságához igazított – prédikációit. Következte-tést egyet vonhatunk le: A 16–17. század fordulóján a reformáció magyar-oroszági felekezeteinek igehirdetési gyakorlata korántsem volt egységes, el-sősorban a lekipásztor műveltségétől és habitusától, másodsorban pedig a gyülekezet lelki arcától függött. Négy bejegyzőnkben azonban közös, hogy komolyan készültek igehirdetési szolgálataikra, fontosnak tartották az Üzenet átadását.

Marginal notes in printed books referring to sermons at the turn of the 16th and 17th centuries

The manuscript entries of printed books, especially the marginal notes, enrich the research of Church and cultural history with many new insights. Some of these marginal notes also give a glimpse into the preaching practice of the author of the notes. In this paper, I will attempt to gain greater insight into the preaching practice of four preachers who worked in Early Modern Hungary and Transylvania by analysing their entries (dating back to the turn of the 16th and 17th centuries) in the printed volumes they used. I will further endeavour to understand the Transylvanian Protestant preaching practice of the time by comparing these groups of sources.

1. Erasmus Johannis (from Saltzwedel) was the German Unitarian preacher of Cluj in the last decade of the 16th century. He made notes in several Biblical commentaries when he preached about Biblical verses.

2. Mátyás Piskolti Fabricius (d. 1602) was a Reformed minister in Küküllővár (Cetatea de Baltă), Szászváros (Orăștie), Déva (Deva) and Marosvásárhely (Târgu Mureș). He made notes in his Ebers calendar, recording what he preached about on important occasions.

3. The early 16th-century owner of the Vizsoly Bible kept at the Protestant Theological Institute in Cluj-Napoca wrote next to several passages in the Bible: “Pro concione”. Sometimes he also indicated the topic of the sermon.

4. Between 1623 and 1631, Mátyás Csepregi preached Rudolph Gwalther’s two sermon volumes in Nógrád and Drégelypalánk.